УДК 811.161.2

Н.Д. Коловоротна

ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО ЗНАЧУЩОГО КОНЦЕПТУ «МОВЧАННЯ» В ТЕКСТАХ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

Стаття присвячена розгляду особливостей вербалізації культурно значущого концепту «мовчання» в мовній картині світу О. Кобилянської, досліджуються різнорівневі засоби омовлення мовчання з урахуванням світоглядних і естетичних домінант письменниці, простежується синонімія лексичних, фразеологічних та інших мовних засобів, що увиразнює акцент на значущості мовчання. Доведено, що О. Кобилянська, підтримуючи концепцію символістів, сприймає мовчання як символ, а концепт «мовчання» в художніх текстах письменниці актуалізується появою нових сем, окрім того простежується зв'язок із міфічним сприйняттям мовчання в народній традиції.

Ключові слова: *концепт, мовчання, вербалізація, синонімія, комунікація, символізм, міфічно-релігійне сприйняття.*

Коловоротная Н.Д. Способы вербализации культурно значимого концепта «молчание» в текстах Ольги Кобылянской. *Статья посвящена изучению особенностей вербализации культурно значимого концепта «молчания» языковой картины мира О. Кобылянской, исследуются разноуровневые средства вербализации молчания с учетом мировоззренческих и эстетических доминант писательницы, прослеживается синонимия лексических, фразеологических и других языковых средств, которые свидетельствует о значимости молчания. Выявлено, что следуя концепции символистов, О. Кобылянская воспринимает молчание как символ, а концепт «молчание» в произведениях обозначен актуализацией новых сем и прослеживается связь с мифическим восприятием молчания в народной традиции.*

Ключевые слова: *концепт, молчание, вербализация, синонимия, коммуникация, символизм, мифически-религиозное восприятие.*

Kolovorotna N. D. The Means of Cultural Concept «Silence» Verbalization in the texts by Olha Kobylianska. *The phenomenon of silence as one of the main types of non-verbal components of communication plays an important role in the person's communicative activities. Communicative meaningful silence is fixed in the artistic discourse. Today, there is an important issue of the verbalization of a specific person's silence, including such original and creative as O. Kobylianska, who is a representative of modernism, which is characterized by subjectivism, attention to the spiritual, symbolic in life.*

The article is devoted to peculiarities of verbalization of culturally important «silence» concept of the language picture of O. Kobylianska world, the multilevel means of silence including ideological and aesthetic writer's dominants are examined, the synonymy of lexical, phraseological and other linguistic resources, which underscores the emphasis on the importance of silence are defined. Identified, adhering to the concept of the symbolists, O. Kobylianska perceives the silence as a symbol, the concept of «silence» in the works marked with the actualization of new meanings «anxiety», «death», «fear», «sadness», «precursor of misfortune», «protest», «the grudge».

During the verbalization process of the concept may be defined some correlation with the mythical perception of silence in the folk tradition.

Keywords*: concept, silence, verbalization, synonymy, communication, symbolism, mythic-religious perception.*

Сучасна лінгвістична наука антропоцентрична, тому в полі зору науковців перебувають питання, пов'язані з особливостями міжособистісної комунікації, зокрема її вербальних і невербальних складових. Такий підхід

© Коловоротна Н.Д., 2015

простежуємо в роботах низки учених (Г. Барташева, Ф. Бацевич, Дж. Бівін, П. Вацлавек, Д. Джексон, Г. Крейдлін, Г. Колшанський, М. Крижанівська, Л. Солощук та ін.). Феномен мовчання як один із основних різновидів невербальних компонентів комунікації посідає важливе місце в комунікативній діяльності кожної людини. Комунікативно значуще мовчання своєрідно фіксується в художньому дискурсі. Його вербалізація, безумовно, мотивована й комунікативною компетенцією автора певного художнього тексту, а також тематикою відповідного художнього твору. Як видається, на сьогодні актуальним залишається й проблема вербалізації мовчання конкретною особистістю, зокрема й такою оригінальною і творчою, як О. Кобилянська.

Метою статті є з'ясувати специфіку екстеріоризації концепту «мовчання» в українському художньому мовленні. Завданням розвідки є не тільки дослідження вербалізації концепту, але й виявлення засобів омовлення його на різних мовних рівнях.

Фактично всі дослідники творчості О. Кобилянської як прикметну рису її текстів визначають глибокий психологізм, зауважуючи: «це співець напруженої думки, глибоких душевних переживань, ліричних настроїв» [2: 7]. Мовна картина світу письменниці становить цілісну систему, через яку виражається філософсько-естетичне кредо «Гірської Орлиці». Згідно з новою концепцією художньої мови, висунутою модерністами, у ній актуалізується несвідоме, нераціональне, екзистенційне. Слово як складник літературного тексту, «з одного боку, сприймається як знак, що позначає реальність, з іншого – як символ, що сугестіює непізнаваний, містичний, архетипний смисл. Слово в ранньомодерністському дискурсі, перейнятому символізмом, тяжіє до езотеричного смислу. Водночас воно все ж залишається лексично повнозвучним і не втрачає комунікативного й преференційного значення, згідно з яким має бути семантично прозорим і зрозумілим та відсилати до реальності» [3: 23].

Мова творів О. Кобилянської характеризується прирощенням смислів у ключових словах. Як видається, цілком можемо розмірковувати про те, що концепт «мовчання» є одним із ключових для МКС письменниці, зокрема для її повісті «Земля», оскільки критеріями відбору концептуальних слів у художньому тексті «<...>стали багатозначність, алегоричність, символічність, контекстуальна зумовленість, інформативність, частотність» [4: 341].

Для вербалізації концепту «мовчання» О. Кобилянська використовує низку мовних засобів, зокрема лексеми *мовчати, мовчання, німіти, мовчки, замовчати, урвати, німо, заніміти, мовчанка, тишина, тиша, вмовкнути, мовчазливий*.

Письменниця активно залучає ФО, що позначають мовчання, зокрема *уст не отворити; мовчати, як камінь; гробова тиша; слова не промовити (не сказати; мовчати, як німий; тримати язик за зубами; води в рот набрати* та ін., наприклад: «*– А ви се видите і скажете йому хіба раз у рік яке слово! – перервала вона люто бесіду Івоніки. – Якби він вам і хату над головою запалив, ви б* ***набрали води в рот***» (О. Кобилянська) [5: 82]; «*Мовчи і ти і* ***тримай язик за зубами***» (О. Кобилянська) [5: 83]; «*Ніхто* ***не промовив ні слова****, все було мов поражене. Бурі станули самі з себе, і все зробило йому мовчки, несміливо коло*

воза місце» (О. Кобилянська) [5: 217]. Для вербального вираження мовчання О. Кобилянська вживає також вирази, що імпліцитно вказують на мовчання як відсутність мовлення (*не мати слів, нічого не сказати, німіти в думках,не обзиватися, замкнути уста, не відповісти, не промовити нічого* та ін.), наприклад: «*Надвечір упився так сильно, що коли прийшов до одного знайомого міщанина на ніч і той спитав про сина, він* ***не був в силі відповісти*** *і лише махнув розпучливо рукою*» (О. Кобилянська) [5: 104]; «*Всі дальші питання, ставлені молодому,* ***оставалися без відповіді****. Він закутався в мовчання...*» (О. Кобилянська) [5: 238]. Письменниця омовлює його й за допомогою надслівних вербалізаторів, що вказують на супроводження мовчання акціональними символами, наприклад, *вказати поглядом: «...Але чому ви не хотіли подержати Парасинку ще зо три роки коло себе?*

Замість відповіді ***вказала*** *вона хмарним* ***поглядом*** *на Василя, а по якійсь хвилині додала майже поважно... »* (О. Кобилянська) [5: 22].

У низці прикладів знаходимо поєднання різноманітних синонімічних мовних засобів для вербалізації мовчання, наприклад: лексичних (*мовчати, мовчки*), зокрема із запереченням дієслів мовлення (*не говорити, не ставити питань, не обзиватися*), фразеологічних (*й словечко не пройшло через уста, не сказати ні слова*), виразів, що імпліцитно вказують на мовчання як відсутність мовлення (*бити рукою по коліні*), порівн.: «*Він* ***мовчав*** *і гледів понуро перед себе. Йому з жалю серце краялося, але він* ***не мав слів****, як вона, на свій жаль. Вона ж була жінка...* ***Був*** *лиш від часу до часу* ***рукою по коліні***» (О. Кобилянська) [5: 42]; «*Як уведено Саву, Івоніка перелякався. ... Вихудлий* [Сава], *блідий і втомлений.* ***Не говорив*** *майже* ***нічого****. Побачивши перед собою батька, спустив погляд додолу, й* ***словечко не пройшлочерез*** *його* ***уста.*** *Взагалі* ***мовчав.*** *Хіба що вимовляв слово «ні».* ***Не можна було*** *з нього* ***нічого видобути****, і його виведено назад*» (О. Кобилянська) [5: 260]; «*До глибини поражена, з лицем білим, як полотно, й майже блудними очима, вернулася молода, упокорена мати, назад,* ***не сказавши ні слова****, уклала мовчки дитину... поглянула на неї Докія та догадалася наслідків ходу, однак* ***не ставляла*** *ніяких* ***питань.*** *Боялася,* ***щоб*** *ті побілілі* ***уста*** *часом* ***не отворилися****, як боялася того страшного, розгореного погляду чорних очей...*» (О. Кобилянська) [5: 263].

У деяких контекстах письменниці синонімічні засоби на позначення мовчання ілюструють висхідну градацію, що уможливлює наростання експресії художнього тексту, передаючи складний психо-емоційний стан одного з комунікантів, його непрості стосунки з матір'ю, порівн.:

– Там тих літ помагав мені Михайлик розсаду засівати, а тепер ти рятуєш мене! – почала поважно, вештаючись коло грядок і сина.

Він не обзивався.

– Ніби ти не міг би мені все отак помагати, як він? ...

Він усе ще мовчав.

– Мені аж світ роз'яснився, як я його побачила! – тягла вона дальше, незважаючи на те, що він не відповідає їй ні одним словом (О. Кобилянська) [5: 263].

В омовленні мовчання О. Кобилянська вдається й до інших фігур експресивного синтаксису, зокрема повтору, що є одним із засобів смислової

актуалізації і використовується з метою експресивного виділення. В. Чабаненко вказує, що в продуманому мовленні, до якого, безумовно, відноситься художній текст, «це наслідок стилістичного осмислення слова, наслідок владного намагання автора тримати читача (слухача) в полоні своїх ідей» [8: 176]. Поєднання ж лексичного повтору з іншими синонімічними засобами, як видається, ще більше увиразнює акцент на значущості, навіть символічності мовчання, порівн.: «***Мовчки*** *ожидав він тої хвилі, як батько віддасть йому для нього – як думав – призначену пайку, а і пайку Михайла, та так само* ***мовчки*** *не сповняв батько його надії.* ***Ні одним словом не докоряв*** *він йому про смерть брата, ні одним поглядом не нагадував йому про нечуваний учинок; якась тяжка, невидима рука* ***замкнула йому уста*** *навіки в тій речі – лише землею наділив його*» (О. Кобилянська) [5: 284].

Мовчання в О. Кобилянської набуває також смислів ‘тривога’, ‘смерть’, ‘страх’, ‘пригніченість’, ‘провісник лиха’, ‘протест’, ‘образа’, що суголосне мистецьким пошукам письменниці, яка, як і інші модерністи, прагнула «<...>відмовитися від семіотичних канонів традиційної образності, яка базувалась на семантичній однорідності слова, і віднайти нову художню мову, підпорядковану онтологічно-екзистенційним модусам, які зумовлювали й провокували семантичну безмежність слова у вимірі дискурсу. А оскільки мова символічна загалом, то в ній можливе існування численних, невичерпних за значенням, символічних смислів» [7: 294].

У тексті повісті О. Кобилянська вербалізує мовчання за допомогою вставленої конструкції (***бо що ж було говорити?***). У цьому разі, на нашу думку, відбувається поєднання синтаксичних і графічних засобів вербалізації мовчання з метою загострення уваги читача на пригніченому душевному стані героїв повісті, певної експресивізації тексту, у чому, як відомо, вагому роль відіграють парентези як засоби експресивного синтаксису. Як зазначив В. Чабаненко, в українській мові такі синтаксичні елементи породжують мовленнєву експресію, зокрема ті, що являють собою принагідні емоційно-оцінні зауваження, доповнення, репліки та ін.: «У структурному відношенні вони надзвичайно різноманітні, але всі відзначаються яскравою емфазою, яка посилюється паузним обрамленням» [8: 172]. Крім того, в посиленні експресивності виразу, вказівці на емоційний стан комунікантів вагому роль відіграє пунктуація, що в художній літературі виражає емоційно-експресивні якості писемного мовлення й різноманітні смислові відтінки. Дужки в такому разі, як і вся пунктуаційна система, «<...>повно, широко й різноманітно слугує в художньому тексті одним із суттєвих і яскравих засобів передачі як логічного, так і емоційного змісту» [1: 422].

Думаємо, що в розумінні мовчання як випробування О. Кобилянська близька до Л. Андреєва, у творчості якого, як зазначає Н. Корнилова, воно «<...>стає майже фантастичним; воно нереально складне, як і всі міфологічні випробовування (ходіння в інші царства, перемоги над чудовиськами тощо)» [6: 102]. У творчості обох авторів простежується зв’язок із міфічним сприйняттям мовчання, втіленим у чарівних казках, зокрема таких, як «Русалонька», «Дикі лебеді» Г. Х. Андерсена та ін., де мовчання пов’язане з певною магічною дією, чаклунством.

Імовірно, на міфічно-релігійне сприйняття мовчання О. Кобилянською з опертям на народну традицію вказує й те, що письменниця неодноразово пов'язує його з Богом: людина мовчить, коли в неї вступає Христос, порівн.:

– *Але він* [Івоніка] *з розуму зійшов! – обізвався старий Петро.* – Не говорить ні до кого ні словечка*, а подивіться лише на його очі! Нікого перед собою не видить!*

– У нього Христос вступив*! – пробуркотала старуха. – Як хто* мовчить *з таким жалем на душі, то, кажуть,* Христос у нього вступив! (О. Кобилянська) [5: 246];

– Христос вступив *в Івоніку!*

– *Він вступив у нього,* зачинив йому уста*, а зір відвернув від землі до себе. Відросло довге волосся і борода, а голова похилена набік, мов піддалася зовсім під терневу корону.* <...>

– *До нікого* словечка не промовить. *Хіба часом, рідко. Те, що дуже вже потрібне для обходу.*< ...>(О. Кобилянська) [5: 257].

Отже, в текстах О. Кобилянської мовчання як важливий культурно значущий концепт вербалізується низкою мовних лексичних, фразеологічних і надслівних засобів, що сприяє якнайточнішій передачі психологізму художнього твору, мистецьких і світоглядних орієнтирів самої письменниці.

Перспективним видається дослідити гендерну складову концепту «мовчання» в художньому дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка : учеб. для вузов по спец. «Журналистика» / Н. С. Валгина. – [3-е изд., испр.]. – М. : Высшая шк., 1991. – 432 с. 2. **Гузар З. П.** Ольга Кобилянська: семінарій / З. П. Гузар. – К. : Вища школа, 1990. – 167 с. 3. **Гундорова Т.** ПроЯвлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму : Постмодерна інтерпретація / Тамара Гундорова. – Львів : Літопис, 1997. – 298 с. 4. **Кардащук О.** Концепт *каяття* в повісті Ольги Кобилянської «Земля» / Олена Кардащук, Олена Кульбабська // Південний архів. Філологічні науки : Збірник наукових праць. – Херсон, 2002. – Вип. XIV. – С. 341–344. 5. **Кобилянська О. Ю.** Твори : в 2 т. / О. Ю. Кобилянська. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 2. : Земля; В неділю рано зілля копала... : повісті; оповідання / упоряд., авт. приміт. Ф. П. Погребенник. – 598 с. 6. **Корнилова Н. Б.** Онтология молчания (на примере ранней прозы Л. Андреева): дисс. ... канд. филолол. наук :10.02.19 / Корнилова Надежда Борисовна. – Ярославль, 2002. – 153 с. 7. **Маленко О. О.** Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : Монографія / Олена Олегівна Маленко. – Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2010. – 488 с. 8. **Чабаненко В. А.** Стилистика експресивних засобів української мови : [Монографія] / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

Коловоротна Наталя Дмитрівна – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української та російської філології Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Україна, 61001, Харків, провул. Руставелі, 7. E-mail : hgpa@kharkov.com

E-mail: kolovorotnaya@ukr.net

http://orcid.org/0000-0002-5792-0428

Natalia Kolovorotna – Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Ukrainian and Russian Philology, Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy of Kharkiv Regional Council, 61001, Ukraine, Kharkiv, Rustaveli bystreet, 7.